

FABRA I FAMÍLIA TOTA

MAR MASSANELL I MESSALLES
Universitat Autònoma de Barcelona / IEC
mar.massanell@uab.cat
ORCID: 0000-0001-9288-5974

RESUM

Avui l'expressió *i família tota* és percebuda com una fórmula habitual de cloenda de les enumeracions de familiars pròpies de les esqueles mortuòries. Tanmateix, si retrocedim un segle, aquesta funció l'ocupava *i demés família* (o *i demés parents*), com a resultat d'una interferència que atorgava a aquest indefinit el valor del cognat castellà, en detriment del significat genuí. Fabra, en la seua tasca de depuració de l'idioma, va pouar en la llengua medieval una solució substitutòria. En el present article, comencem per resseguir en els textos del Mestre els diversos estadis pels quals va passar la proposta, que s'inicia com a *i els parents tots*, esdevé *i parents tots* (en convivència amb *i tots altres parents*) i desemboca en *i família tota*. A continuació, a través del despullament del *Corpus Informatitzat del Català Antic*, establim els fonaments medievals de la construcció amb *tot* posposat i analitzem quins contextos podien legitimar que s'hi ometés l'especificador. Finalment, mitjançant el buidatge del *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*, mostrem el progrés en la implantació de la proposta de Fabra a partir de la publicació de la *Gramàtica catalana* de 1918 i constatem que som davant un èxit més del procés de normativització.

PARAULES CLAU: Fabra, esquila mortuòria, quantificador universal, especificador nominal, català antic, normativització.

POMPEU FABRA AND THE CATALAN FORMULA *I FAMÍLIA TOTA* 'AND THE WHOLE FAMILY' IN DEATH ANNOUNCEMENTS

ABSTRACT

Today the Catalan expression *i família tota* 'and the whole family' is perceived as a common formula for closing the typical enumerations of family members in death announcements. However, if we go back a century, this function was done by *i demés família* 'and the rest of family' (or *i demés parents* 'and other relatives'), as a result of an interference that gave to this indefinite the value of the Spanish cognate, to the detriment of its genuine meaning. Fabra, in his task of purifying the language, found a substitute solution in Old Catalan. In this paper, we begin by retracing in Fabra's texts the various stages through which the proposal passed: from *i els parents tots* 'and all the relatives' to *i família tota*, through the intermediate step *i parents tots* 'and all the relatives' (in coexistence with *i tots altres parents* 'and all other relatives'). Then, by means of the *Computerized Corpus of Old Catalan*, we establish the medieval foundations of the construction with postnominal *tot* and we analyze which contexts could legitimize the omission of the specifier. Finally, with the help of the *Computerized Textual Corpus of the Catalan Language*, we show the progress in the implementation of Fabra's proposal since the publication of his Catalan grammar in 1918, and we confirm that it is yet another success of the normativization process.

KEYWORDS: Fabra, death announcement, universal quantifier, nominal specifier, Old Catalan, linguistic normativization.

Data de recepció: 29/v/2024
Data d'acceptació: 26/vii/2024
Data de publicació: desembre 2024

HA MORT POMPEU FABRA [/] A França, on s'havia anat a refugiar quan Catalunya sucumbí davant la barbàrie moro-falangista, ha mort suara Pompeu Fabra, el forjador del català modern, ànima i guia del nostre idioma. Ha mort a l'exili per no voler doblegar-se ni acceptar mercès dels usurpadors de les nostres llibertats nacionals. [...] «Ressorgiment» participa del condol nacional i el fa present, d'ací estant, a la seva vídua i *demés familiars*. (ARCA; *Ressorgiment* [Buenos Aires], any 34, núm. 390 [gener de 1949], p. 5-6, notícia de la mort de Fabra a Prada de Conflent el dia de Nadal de 1948, la qual fou silenciada a la premsa interior per la censura franquista)

1. INTRODUCCIÓ¹

En la novel·la *País íntim*, de Maria Barbal, publicada el 2005, la narradora homodiegètica recrea aquesta escena d'infantesa:

Em dirigeixo a la calaixera dels recordatoris. [...] Generacions de morts han trobat un lloc per als seus noms i per a les xifres dels anys que van viure. [...] M'encanto en les paraules: *els seus fills estimats, família tota, etern repòs de la seva ànima*. (Maria Barbal, *País íntim*, Barcelona, Columna, 2005, p. 40)

Els mots en què es detura la protagonista són reconeguts per qualsevol lector actual com a fórmules pertanyents a un tipus molt concret de textos, que podem anomenar *mortuoris*. Tanmateix, un sintagma nominal (SN) del tipus *família tota*, integrat per un substantiu seguit d'un quantificador, és una construcció poc freqüent. La *Gramàtica de la llengua catalana* (2016) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) s'hi refereix en tres ocasions. En la introducció del capítol 16, es planteja la possibilitat que un determinant o un quantificador ocupi la posició postnominal en cas que —fem-hi atenció— el sintagma ja contingui un altre determinant o quantificador, aquest prenominal:

Quan acompanyen un nom, tant els determinants com els quantificadors solen ocupar la posició prenominal, encara que hi ha quantificadors i determinants que en certs casos admeten una posició postnominal si el sintagma ja conté un altre determinant o quantificador: *la família tota, uns litres més, la feina aquella*. (GIEC: § 16.1)

La segona vegada que se'n fa esment és en el capítol 17, a propòsit de les diverses possibilitats de coaparició d'un determinant i un quantificador en un mateix SN, una de les quals és la que ens ocupa:

Un determinant i un quantificador poden coaparèixer en un mateix sintagma nominal. En aquest cas, el determinant precedeix el quantificador, excepte si és el quantificador *tot*: *les quatre cases, aquells pocs llibres que vas llegir, les moltes preocupacions, els diversos països visitats; però tot el teu poble, totes aquestes vint cases*. [...] També hi ha quantificadors que en

¹ Aquesta investigació s'ha desenvolupat en el marc del Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània i s'ha beneficiat de l'ajuda rebuda pel projecte PID2021-128279NB-I00 (AEI/FEDER, UE), subvencionat pel Ministerio de Economía, Industria y Competitividad – Agencia Estatal de Investigación.

determinades condicions poden ocupar una posició postnominal: *uns litres més, dos llibres menys, la família tota*. (GIEC: § 17.1.2d)

Finalment, encara en el mateix capítol, es torna a mencionar la posposició del quantificador *tot* al substantiu en casos que es qualifiquen de «molt fixats». En aquesta ocasió, els sintagmes nominals emprats com a exemple s'ofereixen inserits en oracions i, al costat de *la família tota*, hi ha dues altres mostres de factura paral·lela: *els parents tots* i *l'Església tota*, ambdues amb un referent que és també un col·lectiu de persones unides per un vincle determinat. Notem que els dos primers enunciats usats com a il·lustració, «*La família tota ho fa saber als seus amics i coneguts*» i «*Els parents tots agraeixen la vostra presència*», podrien provenir perfectament d'un text mortuori. Alhora fem notar, però, que són sintagmes nominals no coordinats, que funcionen com a subjecte en solitari, i en aquest punt es distancien de l'ús més característic en les esqueles, en què la fórmula *i família tota* sol tancar una enumeració com *els seus afligits pares, espòs, fills i família tota*:

El quantificador *tot* pot aparèixer en posició postnominal, principalment en usos molt fixats: *La família tota ho fa saber als seus amics i coneguts*; *Els parents tots agraeixen la vostra presència*; Això implica una renovació de *l'Església tota*. Amb el quantificador *tot* en posició postnominal es remarca la idea de 'sencer, en la seva totalitat, en ple'. (GIEC: § 17.5.1.1c)

El fet que es parli d'usos «molt fixats» suggereix que aquests sintagmes amb el quantificador *tot* en posició postnominal tenen una llarga tradició al darrere. Tanmateix, tot i que avui la fórmula *i família tota* està plenament consolidada, la seua història remunta tan sols a uns cent anys mal comptats. En el *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana* (CTILC) no hi ha, abans de 1921, ni un sol text mortuori en què es llegeixin les expressions *i (la) família tota* ni tampoc *i (els) parents tots*. Les fórmules que hi apareixen són, indefectiblement, *i demés família* o *i demés parents*, que calquen les que s'empraven en castellà: *y demás familia* o *y demás parientes*.² Fabra, en la seua tasca de depuració de la llengua, va formular una proposta substitutòria per a aquestes expressions interferides, la qual ha acabat triomfant plenament.

En aquest article, després de la present introducció (§ 1), comencem per fer memòria del procés d'interferència, denunciat per autors com Fabra, Alcover & Moll i Coromines, pel qual el contingut semàntic que *demés* tenia en català medieval va ser substituït pel propi de la llengua castellana, circumstància que es reflectia, en particular, en la fórmula *i demés parents* o *i demés família*, característica dels textos mortuoris (§ 2). Tot seguit, amb l'ajuda del Portal Pompeu Fabra, que conté la versió digital de les *Obres completes* del Mestre, fem

² Heus aquí un exemple d'aquest ús en un periòdic de Barcelona: en *El Noticiero Universal* del dilluns 27 de desembre de 1948 (any LXI, núm. 19.489), l'immediatament posterior a la defunció de Fabra, no hi trobem cap esquila del Mestre, però sí d'altres difunts; quatre contenen la fórmula «y demás familia», mentre que en una s'hi llegeix «y demás parientes» (p. 12; consulta feta a través del portal ARCA).

el buidatge dels diversos textos a través dels quals aquest va bastir una proposta de correcció del castellanisme esmentat i, concretament, de substitució de la fórmula que ens ocupa, i n'analitzem l'evolució, sobretot pel que fa a la presència o no del determinant prenominal, des de la formulació inicial, *i els parents tots*, fins a la final, *i Ø família tota*, que és la que ha acabat fixada per l'ús (§ 3). A continuació, analitzem els fonaments de la proposta fabriana a través de l'estudi de l'ús medieval del quantificador *tot* posposat al substantiu, a partir del buidatge del *Corpus Informatitzat del Català Antic* (CICA), que abraça des dels primers testimonis escrits fins a la fi del segle XVI (§ 4). En acabar, constatem l'èxit de la fórmula fabriana, que provocarà el retrocés fins a la desaparició de les expressions interferides, d'acord amb la presència creixent —i, en darrer terme, ja absoluta— de *i família tota* en el *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana* (CTILC), que cobreix des de l'inici de la Renaixença fins als nostres dies (§ 5). Tanquem l'article amb les conclusions (§ 6).

2. HOSTES VINGUEREN QUE DE CASA ENS TRAGUEREN (O COM ES PASSA DE SER 'LA MAJORIA' A SER 'ELS RESTANTS')

En castellà, l'indefinit *demás*, que no presenta flexió de gènere ni de nombre i que pot actuar com a adjectiu o com a pronom, significa 'altre, restant'. Quan funciona com a adjectiu, ocorre sempre anteposat al substantiu que fa de nucli del SN i habitualment va precedit per l'article determinat o bé per un possessiu. L'única excepció a la presència del determinant es produeix quan el SN del qual forma part *demás* és el darrer terme d'una enumeració, tal com es descriu i s'exemplifica en el *Diccionario panhispánico de dudas* (DPD) de la Real Academia Española:

Adjetivo o pronombre indefinido invariable que designa siempre la parte restante respecto de un todo. Significa '(lo) restante, (lo) otro' [...] a) Como adjetivo, se antepone a sustantivos en plural o a nombres colectivos en singular, precedido siempre por el artículo o por un posesivo [...] b) Puede sustantivarse mediante los artículos *los, las*, o con la forma neutra *lo* cuando se refiere a cosas diversas [...] c) Únicamente va sin artículo cuando, como adjetivo o pronombre, cierra una enumeración: «*Cornisas, capiteles y demás elementos clásicos se intercalan en el texto con absoluta naturalidad*» (Gallego Grabado [Esp. 1990]); «*Se conformará un bloque de dirigentes locales con empresarios, autoridades, clase política y demás*» (Tiempo [Col.] 1.12.1987). (DPD: s.v. *demás*)

També a la *Nueva gramática de la lengua española* (NGLE) de la Real Academia Española es fa esment de l'únic cas, si ens cenyim al castellà peninsular, en què *demàs* ocorre sense article i, en aquesta ocasió, un dels exemples, «*su esposa, sus hijos y demás familia*», correspon a l'enumeració típica dels textos mortuoris:

Se registra también este uso [el de *demás* sense article] en otras áreas lingüísticas [a més de la caribenya], más frecuentemente en las enumeraciones de elementos que comparten alguna propiedad, como en *su esposa, sus hijos y demás familia; la escuela de los niños, la factura del teléfono y demás gastos; los versos de Garcilaso, Lope, fray Luis de León y demás poetas del Siglo de Oro*. (NGLE: § 13.10x)

Val a dir, a més, que aquesta gramàtica aporta una informació diacrònica interessant, atès que fa notar que en castellà medieval *demás* podia aparèixer en posició postnominal, propietat ja perduda en el castellà d'avui:

*Demás no comparte con otros las propiedades de esta voz que la caracterizan como determinante indefinido (otros dos ~ *demás dos, etc.). Tampoco comparte con restante la posición posnominal: los pagos restantes ~ *los pagos demás, a diferencia de lo que se permitía en la lengua antigua: [...] quedando la dicha carta en su vigor y fuerza en quanto a las otras cosas demás en ella contenidas (Santa Cruz, Crónica Reyes). (NGLE: § 13.10z)*

En català, també existeix des dels orígens l'indefinit *demés* (< DE MAGIS), emprat com a pronom i com a adjectiu, però en la nostra llengua antiga *los demés* no són 'els altres' o 'els restants', sinó 'la major part, la majoria', com recull el *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB), d'Antoni Maria Alcover i Francesc de Borja Moll, que n'aporten exemples medievals extrets d'obres de Ramon Llull, Bernat Metge, Joanot Martorell i Jaume Roig:

Los demés: la major part, la majoria; cast. los más. Car los demés hòmens son cóbous e ajustadors de tresors..., los grans tresors no basten als pobres, Llull Cont. 34, 22. Vós avets donats hòmens a esser avocats per tal que... deffenen los hòmens injuriats als hòmens falses enganables; mas nós veem que los demés avocats fan d'assò lo contrari, Llull Cont. 114, 4. Mentre les romanes visqueren pobrament, observaren castedat; tantost que foren riques, mudaren les demés lur propòsit, Metge Somni III. Tirant anaua cascun dia millorant... e les dames quasi los demés dies lo venien a veure, Tirant, c. 243. Si són prenyades..., les demés may no parixen, ans se'n desixen, Spill 5491. Per lo meu coll menen debats | los cauallers, | mes ja diuen los demés | que no té par, Coll. dames 104. (DCVB: s.v. demés)

La interferència lingüística va provocar que, entrats ja en l'edat moderna, en català es comencés a atribuir a *els demés* el significat del seu cognat castellà, *los demás*, com recull també el DCVB en l'accepció 3 del mot, de la qual es diu que «procedeix de la influència castellana». Les mostres textuais amb què s'il·lustra són de principi del segle XVII en endavant:

(castellanisme) Altre; restant; cast. demás, restante. Per redressar e instituir de nou una casa y tot lo demés necessari per les minyones òrphens, doc. a. 1621 (BSAL, VIII, 99). Excelent en les armes y en totes les demés coses, Comalada PP 5. Capellans de honor y demés família de Palàtio, doc. a. 1720 (BSAL, VII, 7). Y's varen quedar totas duas separadas dels demés, Genís Julita 103. Lo mateix l'emprimar que'l mantornar i demés llauraons, Serra Calend. folkl. 20. El demés o lo demés: la resta, les altres coses; cast. lo demás. La mateixa ambició que aqueix personatge, il·lustre en tot lo demés, avia fet aparèixer demanant-li la corona, Lacavalleria Gazoph. Nostre Senyor provehirà per lo demés, Vilanova Obres, XI, 126. (DCVB: s.v. demés)

També en el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat), de Joan Coromines, es diferencia entre, d'una banda, l'ús genuí de *los demés* (excepcionalment, *los endemés*), com a expressió sinònima de *los més*, *les més* i *la*

més part, menys usades, i, de l'altra, el valor que aquest indefinit va adoptar tardanament per interferència:³

'La majoria, la major part' s'havia dit *los més*, *les més*, *la més part*, expressions que no semblen haver estat gaire generals: «ab --- manual / cert instrument, / forçadament / se han obrir / ans del parir: / *les més* ne moren», JRoig (*Spill*, 8683); «*la més part* dels tixadors», doc. mall. de 1386 (Rotger, *Hist. de Pollença* I, 114; [...]). Però en català restà això més aviat excepcional, i ja des dels orígens literaris es digué en aquest paper *los demés*, *les demés*, que en la nostra llengua fou sempre 'la major part' (no pas 'els restants'); [...]. «Aquel dia matex, e-l primer son, com tota la *demés* gent durmia ---» Camarasa, a. 1295 (CaCandi, *MiscHiCat*. II, 163): alguns devia haver-hi que no dormien, però sí la major part. (*DECat* V: 614a, 54)

Coromines assenyala l'abast cronològic de l'ús genuí, del qual aporta testimonis documentals que abracen de la fi del segle XIII a la fi del segle XVI, tot i que remarca que la pervivència devia anar més enllà en textos orals fixats per l'ús com són les cançons populars. També en destaca l'amplitud geogràfica, que es veu reflectida en les mostres textuais que aporta, procedents de Catalunya (la del Sud i la del Nord), de les Illes Balears i del País Valencià:

Verament així es digué sempre: «los *demés* hòmens del món», «los *demés* hòmens de aquest món són avars», Lull (*Blanq.*, *NCl*. II, 186.21; *Merav.* III, 153); «Per què dix 'viri Galilei'? Per tal com los *demés* eren de Galilea», StVicentF (*Serm.* I, 36.9; anàlogament en *Quar.*, 104.36, 288.121). I encara seguí així en els segles baixos i en totes les regions de la llengua: «Fins en est punt falten quasi tots los dits soldats, entre morts y captivats, que eren en número de 163 y, los *demés*, fills naturals d'esta vila», doc. ross. de 1597 (RLR LX, 59); «tots los frares amotinats, y los *demés* se bosinejaren y vingueren a mans malament ab lo prior», Eivissa, 1583 (Macabich, *Sta. Ma. la Mayor*, 47); «los testes y los *demés* de la present vila nos fem gran meravella com --- dits basters se són fets rics», Oliana, 1568 (CaCandi, *MiscHiCat*. II, 90). [/] I encara degué seguir en la cançó popular d'aquell segle o els dos següents: «La Mare de Déu fa bodas, - las fa molt pulidament: / a tota la gent convida - o a tota la *demés* gent», MilàF, *Romllo.*, 21. (*DECat* V: 614b, 16)

L'explicació corominiana es tanca amb la condemna taxativa de l'ús interferit de *els demés* i el suport a la proposta formulada per Fabra per a corregir-lo. Quina era aquesta proposta i per quins estadis va passar és el que detallem en el proper apartat (§ 3).

Això s'ha antiquat, en cat. central almenys, però insistim, amb Fabra (V.-ne més en la *Gram.* de 1912, les *Conv. Filol.* i la citada monografia de les *Mem. Patxot*), que és l'únic valor que ha tingut sempre en la nostra llengua. I que no es pot admetre l'ús acastellanat d'aquesta locució usurpant el sentit de 'els altres', 'els restants', 'els (amics etc.) tots', 'la gent tota, la família tota'. (*DECat* V: 614b, 36)

És pertinent que reproduïm també una nota de Coromines a propòsit de la substitució de la forma interferida *lo demés*, amb valor abstractiu, per *la resta*, perquè concorda amb el fil conductor del present monogràfic: això és, la

³ Coromines documenta en una ocasió la variant *los endemés* en Lull: «los *endemés* hòmens aman més si mateix que Déu» (*Merav.*, *NCl*. IV, 58) (*DECat* V: 619b, 13).

constatació que s'han produït canvis importants en la llengua catalana com a resultat del triomf de moltes de les propostes normativitzadores fabrianes (Martines & Martínez-Martínez 2024). Aquestes a voltes recuperaven paraules i construccions antigues caigudes en desús; altres vegades en revitalitzaven de coetànies que havien experimentat retrocessos enfront de competidors exògens, i en ocasions fins reinterpretaben el llegat lingüístic medieval per a crear termes d'especialitat o recursos gramaticals que subvenissen a les necessitats expressives de la llengua nacional anhelada. Una llengua que es volia vàlida per a tots els usos, des dels quotidians fins als més formals i prestigiosos: els literaris, els científics, els institucionals. Heus aquí l'observació feta per Coromines els anys vuitanta del segle passat:

Altrament l'ús de *demés* amb el valor castellà ha restat estrany sempre, i ara encara, en la llengua popular, del camp i de pertot. L'únic que havia penetrat bastant és *lo demés* amb valor neutre o abstracte (almenys a Bna. i faixa costera del Princ., Ginestar d'Ebre, 1936); però, àdhuc amb aquest paper, no n'he trobat sinó proves poc antigues i ben poc genuïnes: la més antiga «del *demés*» en una correspondència oficial des de Perpinyà, de 1598 (RLR LX, 68). També contra això es va reaccionar reforçant l'ús de *la resta* amb aquest valor, que ha tornat a ser robust en les dues últimes generacions. (DECat V: 619b, 15)

Hem de pensar que, en els primers escrits del jove Fabra, també ell emprava *demés* amb el valor castellà de 'altre, restant', fins que un major coneixement de la llengua catalana medieval va provocar que s'adonés de la interferència semàntica que havia patit aquest mot. En posem com a mostra un fragment de l'article «La representació de la *l* palatal en català», aparegut el 1903 al *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, en què *demés* va precedir d'article, i un altre del *Tractat de ortografia catalana*, publicat el 1904 per L'Avenç, en què *demés* sense determinant clou una enumeració:

En català hi ha hagut, al costat d'una palatalisació de *l* produïda per *i* consonant [...] una altra palatalisació [...] de *l* inicial i de *l* doble [...]. En les paraules en les quals ha tingut lloc aquella, les grafies *ly* o *yl* son realment etimològiques i estan d'acord amb la bona tradició; però en les *demés* paraules que presenten la *l* palatal, *ly* no es una grafia etimològica més que no ho seria, per exemple, la grafia *lh* o la mateixa grafia *ll*. (Fabra 1903: 565)

Remarquem solament que en algunes paraules se sent sovint una *u* en lloc d'una *o*; són *ploma*, *broma*, *tomba*, *torba*, *corba*, *triomf*, que cal escriure amb *o* i no amb *u*: *pluma*, *bruma*, etc., són castellanismes, així com *fecundo*, *immundo* i *demés* adjectius en *undo*, que deuen reemplaçar-se per *fecon*, *immon*, etc. (Fabra 1904: 11)

Val a dir que aquest ús entronca amb el que en feia la tradició de la llengua culta contemporània prefabriana, recollida en gramàtiques com la de Josep Pau Ballot, *Gramatica y apología de la llengua cathalana* (1815), la primera publicada del català, i les d'Antoni de Bofarull, *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana* (1864) i, en col·laboració amb Adolf Blanch, membre com Bofarull de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, *Gramática de la lengua catalana* (1967). Ballot i Bofarull són considerats «els dos gramàtics més influents del segle

XIX» (Rico i Solà 1995: 28) i les seues obres evidencien que el calc semàntic de què fou objecte *demés* havia passat inadvertit. Així, Ballot (1815: 31) inclou «los demes» en l'apartat que dedica als «Pronoms indefinits» i, malgrat que no en dona ni el significat ni en posa exemples, l'ús que en fa evidencia que li atorga el sentit propi de la llengua castellana. Es veu clar en la mostra de sota, procedent de l'apartat sobre el verb. En el primer paradigma flexiu, Ballot indica el pronom personal fort corresponent davant de cada forma conjugada i, després de la darrera, un asterisc remet a una nota a peu de pàgina en què l'autor assenyala que «en los demes temps», o sigui, 'en la resta de temps', s'estalviarà d'anar repetint cada vegada el pronom:

AMAR. [/] Indicatiu. [/] Present. *Singular. Jo Amo, tu amas, ell ama. Plural. Nosaltres Amam, vosaltres amau, ells aman* (*).

(*) Per causa de brevedad se omiteixen las personas en los demes temps, y será fácil á quiscun lo anyadirlas á tots los verbs. (Ballot 1815: 38)

Al seu torn, Bofarull & Blanch (1867) es refereixen en un parell d'ocasions a l'indefinit *demés*.⁴ Així, en l'apartat que dediquen al «Pronombre indefinido» en la «Parte primera. Analogía», s'enumeren els indefinits castellans amb la traducció catalana corresponent i a la llista hi ha «Los demás» traduït per «Los demés» (Bofarull & Blanch 1867: 29). En tornen a fer menció en la «Parte segunda. Sintáxis», on n'expliciten el significat, que és l'interferit, atès que consideren que «equivale á *altre*», circumstància que també s'evidencia en els exemples:

Demès, conviene á todos los géneros y números y unas veces es adverbio y otras adjetivo, precedido del artículo definido, en cuyo caso equivale á *altre*, v. g. *aixó es per demés; las demés són tevas; lo demès está privat. Pel demès*, es modo adverbial, así como *del demès y en lo demès*. (Bofarull & Blanch 1867: 72-73)

3. LA CONSTRUCCIÓ D'UNA PROPOSTA PER A REEMPLAÇAR I DEMÉS FAMÍLIA

En aquest apartat resseguim la construcció de la proposta fabriana per a la substitució de la fórmula interferida típica dels textos mortuoris *i demés parents* o *i demés família*. Per fer-ho, hem partit d'una cerca automàtica del mot *demés* en la versió digital de les *Obres completes* de Pompeu Fabra (OCPF). Hem tingut en compte, doncs, tota la seua producció, tant les gramàtiques —la de 1918, de caràcter normatiu, i també les precedents i les posteriors— com les obres de divulgació i els escrits a la premsa. Cal no oblidar que el primer divulgador de

⁴ No apareix, en canvi, a Bofarull (1864). En aquesta obra, hi ha un sol paràgraf dedicat als «pronombres indefinidos», dels quals l'autor diu que «solo hay una observacion que hacer», que afecta *cadahú / cada un*; no n'esmenta cap altre (Bofarull 1864: 91). Ara bé, sí que trobem *demés* amb el significat interferit de 'altre, restant' en exemples d'altres apartats; heus-ne aquí una mostra: «Se ha puesto el plural del género neutro, aun cuando rara vez se usa, pues como indeterminado ó colectivo basta con el singular, á no ser empleándolo en casos análogos al siguiente ejemplo: *los baratos de eixa terra són los cars de las demés*» (Bofarull 1864: 78-79).

les propostes fabrianes a la societat va ser Fabra mateix i que una de les vies més eficaces que va explorar per a difondre entre els seus conciutadans la codificació ortogràfica i gramatical tot just elaborada en el si de l'Institut d'Estudis Catalans va ser la col·laboració en publicacions periòdiques amb columnes de divulgació de la normativa. La que va tenir més repercussió van ser les «Converses filològiques», un conjunt de 840 textos inserits entre 1919 i 1928 al periòdic *La Publicidad / La Publicitat*.⁵

La primera obra gramatical fabriana en què trobem un esment a la interferència que havia modificat el contingut semàntic de *demés* és la *Gramàtica de la lengua catalana*, de 1912. Fabra hi proporciona la traducció correcta dels indefinits castellans *los demás* i *las demás*, i també es refereix al valor que *los demás* i *les demás* tenien en la llengua catalana antiga. No menciona encara, però, les fórmules *y demás familia* o *y demás parientes* pròpies dels textos mortuoris:

Los demás y las demás se traducen por els altres y les altres. Hoy suelen, sin embargo, traducirse por els demes y les demes, expresiones que en los buenos tiempos de la lengua significaron los más y las más. Ej.: ...mentre les romanes visqueren pobrament, observaren ab sobirana diligencia castedat; tantost que foren riques, mudaren les demás lur proposit. METGE. | E els servents, qui eren dins la vila, lexaren-se anar a aquells xixanta cavallers, e occiren-ne los demás, e prengueren los altres. DESCLOT. (Fabra 1912: § 120)

En canvi, a la *Gramàtica catalana* de 1918, publicada per l'Institut d'Estudis Catalans i investida —implícitament— de caràcter normatiu, sí que trobem ja el fonament de la proposta que ens ocupa. El Mestre s'hi refereix a «*demés* (sense article)» i l'exemple que tria és el característic de les enumeracions de familiars que apareixen en els textos mortuoris: «...fills, néts, germans i DEMÉS parents...». Les solucions prescrites per a evitar aquest ús interferit són dues, *els... tots* o *tots els*, encara que només s'exemplifica la primera, «...fills, néts, germans i ELS parents TOTS...»:

Demés per altre és un castellanisme del tot inacceptable: en lloc de els demás cal dir els altres o tots els altres; en lloc de demás (sense article) cal dir els... tots o tots els. Així, no s'escriurà En Pere i en Miquel comparegueren a les vuit, i ELS DEMÉS, a les nou, sinó En Pere i en Miquel comparegueren a les vuit, i ELS ALTRES (o i tots els altres), a les nou. Així mateix no s'escriurà ...fills, néts, germans i DEMÉS parents..., sinó... fills, néts, germans i ELS parents TOTS... (Fabra 1918: 71)

Respectant la successió cronològica, cal que ens referim ara a la dilatada col·laboració de Fabra a *La Publicitat*, en què *demés* rep atenció en diverses ocasions. Deixem de banda les mencions breus, de simple recordatori de l'error amb la correcció pertinent, i cridem l'atenció sobre els textos que tracten el tema d'una manera més extensa o bé que aporten novetats a les formulacions anteriors. La primera conversa en què s'hi refereix és la número 23, d'11 de desembre de

⁵ Se'n va catalanitzar la capçalera a partir de l'1 d'octubre de 1922. Ens hi referim des d'ara amb el nom català.

1919, tot i que l'esment remet només a la forma precedida d'article *els demás*. Fabra hi tracta una sèrie de mots catalans que, per interferència del cognat castellà, han vist modificada la càrrega semàntica que els era pròpia en la nostra llengua. El canvi de significat patit per *els demás* sota la pressió de *los demás* és emmarcat, així, en el context d'un fenomen general que sol afectar les llengües subordinades:

Els dos mots català i castellà prolongaments d'un mateix mot llatí poden haver pres cadascun una significació diferent. [...] I, en aquest cas, no és rar de veure en la llengua moderna el mot català abandonar la seva significació per adoptar la del mot castellà corresponent. [...]

Els demás, que volia dir la major part, significa avui *els altres*; li havem donat, doncs, servilment la significació de la locució pronominal castellana *los demás*.

Tant com la introducció de mots castellans, aquests canvis de significació constitueixen un castellanisme. Si no treballàvem, doncs, a remeiar aquestes pertorbacions semàntiques del nostre lèxic, aquest restaria encara tot castellanitzat fins després que l'haguéssim netejat completament de tots els mots manllevats al castellà. (OCPF VII: 158)

La segona ocasió en què Fabra es refereix a *demés* en aquesta columna és en la conversa 53, de 12 de gener de 1920, dedicada íntegrament a aquest indefinit. Hi fa la distinció entre *els demás* i *demés* no precedit d'article, amb un matís molt interessant respecte de la formulació de 1918 i és que, aquesta vegada, s'evidencia que l'ús de *demés* sense determinant es produeix tan sols quan aquest apareix en darrer terme d'una enumeració, ja que el situa «en l'expressió *i demás*» (recordeu el que hem exposat a § 2 a propòsit del castellà *demás*). També és molt rellevant el fet que Fabra explicita que les solucions per a corregir aquest darrer ús interferit les «forneix la llengua antiga», asseveració que s'acompanya de dos exemples documentals extrets de dues lletres sortides de la Cancelleria reial: una de 1385, de Pere III el Cerimoniós, en què hi ha escrit «e totes altres obres», i una de 1396, de Joan I el Caçador, en què es llegeix «lochtinents e altres qualsevol». D'altra banda, en aquesta conversa la referència a les «esqueles mortuòries» hi és explícita, mentre que en la gramàtica de 1918 era l'exemple triat el que feia venir a la memòria aquest tipus de text, que no s'esmentava directament. A diferència del que s'esdevé per a *tots altres* i *altres qualsevol* [sic], de *tot* posposat no se'n proporciona cap mostra del període medieval:

L'indefinit *demés* és usat, com el seu corresponent castellà *demás*, amb l'article definit (*els demás*) i sense article (en l'expressió *i demás*). Les expressions que han de reemplaçar *els demás* ens són fornides per la mateixa llengua actual i han estat ja fa temps indicades (*els altres*, *tots els altres*, *l'altra gent*, etc.). Quant a l'expressió *i demás*, no és tampoc difícil d'evitar-la recorrent a diferents expressions que ens forneix la llengua antiga, tals com *tots altres*, *altres qualsevol* [...]

És també recomanable la substitució, en les esqueles mortuòries, de l'expressió *i demás* *parents* per *i parents tots: fills, germans, cosins i parents tots*. (OCPF VII: 188)

Deturem un instant el recorregut per cridar l'atenció sobre el fet que la proposta de correcció que acabem de presentar no coincideix del tot amb la

formulada en la *Gramàtica catalana* de 1918. Així, mentre que en aquesta obra normativa el SN que tanca l'enumeració conté un article com a determinant, *i els parents tots*, en la conversa 53 aquest ha desaparegut: *i Ø parents tots*.

Hi retornem més endavant (§ 4), però fem notar ja ara que la posició habitual dels determinants i dels quantificadors és la prenominal i no pas la postnominal: *els parents* (i no **parents els*), *aquells parents* (i no **parents aquells*), *llurs parents* (i no **parents llurs*), *dos parents* (i no **parents dos*), *més parents* (i no **parents més*), i que la posició postnominal només sembla possible en certs casos en què ja hi ha un determinant o un quantificador davant del nucli, com a *els parents aquells*, *els parents llurs* i *tres parents més* (recordem les citacions de la GIEC reproduïdes a § 1). Cal que ens plantejem, doncs, si la posposició de *tot* només es veu legitimada per la presència d'un especificador prenominal, com l'article que hi ha a *i els parents tots*, o bé si el fet que aquest sintagma sigui el darrer terme d'una enumeració fa possible ometre'l, amb el resultat *i Ø parents tots*, i també ens podem demanar si aquesta darrera solució es pot haver vist afavorida pel fet que, en la fórmula castellana paral·lela, *demás* no va precedit d'article, com és evident a *y demás parientes* i en el calc *i demás parents*.

La propera conversa que ens interessa de destacar és la 287, de 22 de desembre de 1922. Fabra atorgava una rellevància cabdal a la feina dels correctors, d'una banda, i a la pulcritud lingüística de les publicacions, de l'altra, com a mitjans per a elevar la competència ortogràfica, gramatical i lèxica dels lectors, raó per la qual no és estrany que un nombre considerable dels seus textos divulgatius parteixin de l'observació de faltes aparegudes a la premsa o en llibres recents. Davant la constatació que *demés* ocorria sovint en les publicacions com a mala traducció de *demás*, el Mestre en recorda les alternatives correctes en la seua secció a *La Publicitat*. Per a *demés* no precedit d'article ofereix dues solucions generals que mostra emprades en la llengua antiga: *tot altre*, que posa en primer lloc i que devia ser la seua preferida (vegeu la taula 1, al final d'aquest apartat), i *qualsevol altre*, el plural de la qual li suscita una reflexió ortogràfica. Ens interessa de parar esment en dos fets. D'una banda, assenyalem l'absència de la solució *els... tots* o *tot* posposat, que afavoreix la interpretació que Fabra la vinculava només als textos mortuoris, perquè la planteja tan sols quan incorpora entre els exemples l'enumeració de familiars típica d'aquests. De l'altra, volem remarcar l'asseveració de Fabra a propòsit de testimonis antics com «e tots altres oficials nostres», que li fan afirmar que «Aquestes fórmules ens ensenyen a usar *tots* sense article». Malgrat que l'estructura que motiva l'observació fabriana és *i tots Ø altres + N*, en què *tots* prenominal acompanya el quantificador *altres* no precedit d'article, no podem evitar d'establir un vincle entre aquesta afirmació i el caràcter vacil·lant de la presència de l'article en la fórmula *i (els) parents tots*.

Encara apareix abundantment en les nostres publicacions *demés* com a traducció de *demás*. El mot espanyol *demás* no s'ha de traduir mai per *demés*.

Quan el precedeix l'article, la traducció que cal donar a *demás* és prou sabuda de fa llarg temps: és *altre*. *A, B y los demás* és *A, B i tots els altres*.

No precedit de l'article, *demás* és tot altre, qualsevol altre. Cal, yeso y demás materiales de construcción és Calç, guix i tots altres materials de construcció.

Deien els antics: «Manam als batlles, veguers... e tots altres oficials nostres», o bé «e qualssevol altres oficials nostres». Aquestes fórmules ens ensenyen a usar *tots* sense article i *qualsevol* com a plural (potser millor escrit llavors *qualssevol*, ço és *quals se vol*). (OCPF VII: 390)

Una altra conversa molt interessant per al tema que ens ocupa és la 457, de 6 d'octubre de 1923. Per a Fabra, l'enaltiment del català a la categoria de llengua nacional demanava, en primer lloc, la reconstrucció de la llengua literària comuna, que entronqués amb la que havien elaborat durant l'edat mitjana els nostres autors clàssics, fossen mallorquins, catalans o valencians. D'aquí la importància que Fabra atorgava als escriptors, tant als antics, de les obres dels quals pouava sovint les seues propostes normatives, com dels actuals, a qui feia correspondre la tasca d'assajar-ne la viabilitat i, alhora, la greu responsabilitat de menar la llengua als cims d'esplendor que havia assolit a la fi del període medieval. No és estrany, doncs, que considerés especialment rebutjable la interferència que havia fet perdre el sentit genuí de *demés* per a atorgar-li el del castellà *demás*, atès que aquesta circumstància provocava «un divorci enutjós» entre la llengua contemporània i la medieval, i dificultava als lectors la comprensió de les grans obres de la tradició literària pròpia. De fet, és ben significativa l'anècdota que hi ha darrere del tema d'aquesta conversa: la localització, en un text d'un «bon escriptor» coetani, de *demés* emprat amb el valor que tenia en el català medieval, provatura que Fabra considera digna d'aplaudiment.

El cas de *demés* traduïnt *demás* equivalent a *otros*, era el més greu, puix que *demés* tenia en català antic una significació tota altra (*els demés: los más*), i acceptant aquell *demés* establíem un divorci enutjós entre la llengua actual i l'antiga, dificultant la intel·ligència de nombrosos passatges dels nostres bons escriptors, com el següent, de Descot: «E els servents, qui eren dins la vila, lexaren-se anar a aquells seixanta cavallers, e occiren-ne *los demés*, e prengueren *los altres*».

En *demés*, doncs, hi havia encara per rebutjar-lo una raó de més que en els altres mots en qüestió. Es tracta, però, d'un mot fàcil de reemplaçar; i, en efecte, són ja molts els escriptors que no l'usen mai, emprant en lloc de *els demés: els altres* o *tots els altres*, i en lloc de *demés* sense article: *tots altres* o *tots qualssevol*.⁶

Avui constatem, en un bon escriptor, un pas més enllà en l'obra d'acostament de la llengua moderna a la llengua antiga: el dit escriptor no s'accontenta bandejant *demés* sinònim de *altres* o *tots altres*, sinó que usa aquest mot amb la significació amb què figura en el passatge de Descot damunt transcrit. És una provatura plausible. (OCPF VII: 516)

És obligat encara que fem esment d'una darrera conversa, la 528, de 4 de març de 1924. Tot i que tracta les inversions amb pleonasme, el text que la motiva, una necrologia apareguda a la premsa, ens proporciona, en un segon pla, un cas

⁶ Diríem que «tots qualssevol» és un lapsus per «altres qualssevol» (cf. la conversa 287, en aquest mateix apartat).

pràctic de correcció de la fórmula *i demés parents* en un text mortuori. Val a dir que, en reescriure'l, Fabra opta per l'alternativa genèrica de substitució de *demés* no precedit d'article, és a dir, *tots altres*: «pares, germans i tots altres parents». Heus-ne aquí el paràgraf inicial:

«Als seus pares, germans i demés parents, els donem el nostre més sentit condol...» No és per assenyalar el mot *demés* que transcrivim aquest passatge, tret d'un diari barceloní. En veritat, després del que s'ha dit sobre aquest mot, és vergonyós que encara aparegui amb tanta freqüència en les nostres publicacions, sobretot si es té en compte que la seva substitució no presenta cap dificultat. Però nosaltres havem transcrit aquell passatge com un exemple més de la construcció tan freqüent en el català actual, la qual consisteix a anteposar els complements al verb i a expressar-los després una segona vegada mitjançant un pronom feble adjuntat al verb, sense que la inversió i el pleonasme obeeixin a cap intenció d'emfasitzar la idea expressada per aquells complements. Per què no dir, planerament, *Donem el nostre condol als seus pares, germans i tots altres parents?* (OCPF VII: 565-566)

Prosseguint el fil cronològic, ens correspon ara de referir-nos a una de les obres divulgatives de Fabra, *Les principals faltes de gramàtica (Manera d'evitar-les)*, publicada com a número 2 de la «Col·lecció Popular Barcino» de l'Editorial Barcino. La secció 24 d'aquesta obra es dedica a la correcció del castellanisme *demés* a través de sis exemples erronis. N'hi ha tres que contenen enumeracions, una de les quals és la característica dels textos mortuoris: «Pares, germans, oncles, cosins i demés parents...». En aquesta ocasió, Fabra proposa tres solucions per a substituir *demés* «no precedit d'article», que és com ocorre en les enumeracions esmentades: *tots altres*, «*tots* posposat» i *qualssevol* —ara ja amb dues esses, d'acord amb la reflexió continguda en la conversa de 22 de desembre de 1922, vista adés. En la correcció de l'exemple que ens ocupa, la construcció triada és la posposició de *tot*: «Pares, germans, oncles, cosins i parents tots...». Notem que la fórmula proposada no conté un determinant prenominal, d'acord amb el que hem trobat també a les «Converses filològiques» des del 12 de gener de 1920, però a diferència del que Fabra mateix havia proposat en la *Gramàtica catalana* de 1918:

1. De la colla, veiérem en Pere i en Josep: *els demés* no comparegueren.
 2. Quatre d'elles van venir amb nosaltres, i *les demés* se'n van tornar.
 3. I què faràs *els demés* dies de la setmana?
 4. Calç, guix i *demés* materials de construcció.
 5. Pares, germans, oncles, cosins i *demés parents*...
 6. Els alcaldes, regidors i *demés* autoritats competents.
- Demés*, adjectiu determinatiu (Cp. § 4, *demés* conjunció) deu ésser rebutjat: *els demés* pot reemplaçar-se per *els altres*, *tots els altres*, *els restants*, *la resta*. *demés* (no precedit d'article) pot reemplaçar-se per *tots altres*, *tots* posposat, *qualssevol*.
1. De la colla, veiérem en Pere i en Josep: *els altres* no comparegueren.
 2. Quatre d'elles van venir amb nosaltres, i *les altres* se'n van tornar.
 3. I què faràs *els altres* dies de la setmana?
 4. Calç, guix i *tots altres* materials de construcció.
 5. Pares, germans, oncles, cosins i *parents tots*...
 6. Els alcaldes, regidors i *qualssevol* (o *totes altres*) autoritats competents. (Fabra 1925: 41-42)

Cal dir que el paràgraf dedicat a *demés* en la *Gramàtica catalana* de 1918 va ser reproduït sense canvis —per tant, amb la proposta de substitució de *i demés parents* per *i els parents tots*, amb article— en les edicions segona (1919), tercera (1922) i quarta (1926) d'aquesta gramàtica, coincidents en el temps, doncs, amb el període en què Fabra difonia la proposta *i Ø parents tots*, sense article, en la columna de *La Publicitat* i a través de la «Col·lecció Popular Barcino», de la qual va ser el primer autor amb les obres *Ortografia catalana* (1925) i la ja esmentada *Les principals faltes de gramàtica (Manera d'evitar-les)* (1925).⁷ Aquesta circumstància no sorprèn si tenim en compte que pròpiament no es tractava de noves edicions sinó de reimpressions, com s'evidencia en l'«Advertiment» inclòs en la cinquena edició de la *Gramàtica catalana* de 1918:

La majoria de les solucions que, en les edicions anteriors d'aquesta obra, hom proposava d'adoptar havent ja estat acceptades per tots els escriptors catalans, i l'experiència havent demostrat, en canvi, que algunes d'aquelles solucions havien d'abandonar-se davant d'altres indubtablement més avantatjoses, això ha fet que calgués introduir algunes modificacions en aquesta cinquena edició, que no és, així, una reproducció exacta de la primera, com ho eren la segona, la tercera i la quarta. (Fabra 1930 [1918]: [7])

En l'esmentada cinquena edició (1930), el paràgraf de la *Gramàtica catalana* de 1918 que hem reproduït al principi d'aquest apartat és modificat lleument i la nova redacció —així com la numeració de les pàgines— es manté en les edicions sisena (1931) i setena (1933), les quals, i molt especialment la darrera, van incorporar alguns canvis en altres punts de l'obra.⁸ Val a dir, tanmateix, que la revisió de la proposta de correcció de «*demés* (sense article)» no afecta la primera fórmula suggerida, que continua essent *els... tots*, amb determinant, sinó la segona, ja que *tots els* és substituït per *tots altres*, solució que Fabra ja havia incorporat en escrits anteriors, com hem vist. En aquesta cinquena edició de la gramàtica normativa, a més, l'existència de dues possibilitats de correcció de *i demés parents* es reflecteix en l'exemple, del qual ara es donen dues versions, una amb *i els parents tots* i una altra amb *i tots altres parents*:

Demés per altre és un castellanisme del tot inacceptable: en lloc de *els demés* cal dir *els altres* o *tots els altres*; en lloc de *demés* (sense article) cal dir *els... tots* o *tots altres*. Així no s'escriurà *En Pere i en Miquel comparegueren a les vuit*, i ELS DEMÉS, a les nou, sinó *En Pere i en Miquel comparegueren a les vuit*, i ELS ALTRES (o *i tots els altres*), a les nou. Així mateix no s'escriurà *...fills, néts, germans i DEMÉS parents...*, sinó... *fills, néts, germans i ELS parents TOTS...* (o: *i TOTS ALTRES parents...*). (Fabra 1930 [1918]: 66-67)

⁷ El text és idèntic en totes quatre edicions, però en la primera es troba a la pàgina 71, mentre que en les tres següents és a la 67.

⁸ L'edició de la *Gramàtica catalana* de 1918 reproduïda a les *Obres completes* (v. VI, p. 137-271) de Fabra és la setena, de 1933. Vull expressar el meu agraïment a Aina Rusca Mestre, documentalista de l'Institut d'Estudis Catalans, que m'ha proporcionat l'escaneig de les pàgines pertinents de cadascuna de les set edicions d'aquesta obra, perquè em fos possible de fer-ne la comparació.

El 1932 va aparèixer el *Diccionari general de la llengua catalana* (DGLC). En l'entrada *tot -a* no hi trobem cap exemple característic dels textos mortuoris, però és interessant de fixar-se en la distinció que Fabra hi estableix entre *tots els altres* i *tots altres*, atès que aquesta darrera locució és una de les solucions que proposava per corregir *demés* quan aquest no anava precedit d'article o, el que és el mateix, quan ocorria en el darrer terme d'una enumeració:

Tots els altres els restants (en nombre determinat). *Aquest mes no ha plogut sinó dos dies: tots els altres ha fet bo.* | *Tots altres*, els restants siguin els que siguin (en nombre indeterminat). *Calç guix i tots altres materials de construcció.* (DGLC, s.v. *tot -a*)

Després de la sublevació militar del 17 i 18 de juliol de 1936, que va acabar amb la desfeta del bàndol republicà l'1 d'abril de 1939, seguida de la instauració de la dictadura del general Francisco Franco, ja només hi haurà un parell de textos, escrits per Fabra des de l'exili, en què puguem resseguir l'evolució de la proposta de correcció de la fórmula que ens ocupa. El primer és la *Gramàtica catalana* publicada a París el desembre de 1946, la qual, segons que s'hi declara, «és un extracte, fet pel propi autor, d'una *Gramàtica Catalana* més extensa, escrita pel Mestre Pompeu Fabra en els primers anys de l'exili» (p. [5]), en referència a la que acabaria essent la *Gramàtica catalana* pòstuma de 1956. En el compendi gramatical de 1946, s'hi combina un exemple de la *Gramàtica catalana* de 1918/1933 amb un altre de provinent de *Les principals faltes de gramàtica (Manera d'evitar-les)* (1925). Possiblement pel caràcter sintètic de l'obra, només s'hi proporciona una alternativa per a la substitució de *demés* quan no va precedit d'article, *tots altres*, i no s'hi fa cap esment a *tot* posposat, ni es reproduïx entre els exemples l'enumeració de familiars típica dels textos mortuoris:

Cal evitar l'ús del mot *demés* per *altres*; en lloc de *els demés* cal dir *els altres* o *tots els altres*; en lloc de *demés* cal dir *tots altres*: *En Pere i en Miquel van comparèixer a les vuit, i els altres* (o *tots els altres*), *a les nou.* | *Calç, guix i tots altres materials de construcció.* (Fabra 1946: 33-34)

I arribem a la *Gramàtica catalana* de 1956, editada pòstumament a cura de Joan Coromines. El paràgraf referit a *demés* coincideix quasi exactament amb el de la *Gramàtica catalana* de 1946. Al final, però, s'hi afegeix un esment explícit a la fórmula avui consolidada en els textos mortuoris: «Notem i família tota com a reemplaçant de i *demés família*». Aquest afegit ens mena a fer dues observacions. La primera és que, a diferència del que hem vist en totes les obres anteriors, la proposta no conté el plural del nom individual *parents*, sinó el singular del nom col·lectiu *família*, el qual no va precedir de l'article; aquest decantament a favor de l'omissió del determinant coincideix amb la solució adoptada en diversos lliuraments de la columna «Converses filològiques» i en l'obra de divulgació *Les principals faltes de gramàtica (Manera d'evitar-les)* (1925), i difereix de la que Fabra havia plantejat a la *Gramàtica catalana* de 1918 i mantingut fins a la darrera edició de 1933. La segona observació que anunciàvem té a veure amb la manera com es formula la proposta i amb el que se n'infereix: *tot* posposat ja no es presenta en la

part expositiva, com una alternativa general a «*demés* (no precedit d'article)», sinó que ara el que es promou és una expressió específica, *i família tota*, pensada per a foragitar la fórmula calcada dels textos mortuoris castellans *i demés familia*, que qualsevol lector de l'època podia identificar fàcilment.

Cal evitar l'ús del mot *demés* per *altres*: en lloc de *els demés* cal dir *els altres* o *tots els altres*; en lloc de *demés* (no precedit d'article), cal dir *tots altres*. Ex.: *En Joan i en Miquel van comparèixer a les vuit; però tots els altres companys, a les deu. Calç, guix i tots altres materials de construcció.* Notem *i família tota* com a reemplaçant de *i demés familia*. (Fabra 1956: 32)

A la taula 1, sintetitzem quina ha estat l'evolució de la proposta fabriana per a substituir el castellanisme *demés* quan aquest ocorre no precedit d'article i, específicament, quan és el darrer terme de l'enumeració típica de les esqueles.

Obra	Proposta general	Exemple (text mortuori)
<i>Gramàtica catalana</i> , 1918	<i>els... tots; tots els</i>	<i>i els parents tots</i>
<i>Converses...</i> , 53 (12/01/1920)	<i>tots altres; altres qualsevol [sic]</i>	<i>i Ø parents tots</i>
<i>Converses...</i> , 287 (22/12/1922)	<i>tot altre; qualsevol altre</i>	---
<i>Converses...</i> , 457 (06/10/1923)	<i>tots altres; tots qualssevol⁹</i>	---
<i>Converses...</i> , 528 (04/03/1924)	---	<i>i tots altres parents</i>
<i>Les principals faltes...</i> , 1925	<i>tots altres; «tots posposat»; qualssevol</i>	<i>i Ø parents tots</i>
<i>Gramàtica catalana</i> , 1930 [1918], 5a ed.	<i>els... tots; tots altres</i>	<i>i els parents tots; i tots altres parents</i>
<i>Gramàtica catalana</i> , 1946	<i>tots altres</i>	---
<i>Gramàtica catalana</i> , 1956	<i>tots altres</i>	<i>i Ø família tota</i>

TAULA 1. Evolució de la proposta fabriana de correcció de *demés* no precedit d'article.

Notem que, inicialment, en la *Gramàtica catalana* de 1918, Fabra planteja com a solució general *els... tots* o *tots els*, malgrat que aquesta segona possibilitat no l'exemplifica i, de fet, en les obres posteriors no torna a aparèixer. El 1925, en canvi, en *Les principals faltes de gramàtica (Manera d'evitar-les)*, *els... tots* esdevé «tots posposat» i l'exemple fa evident que aquesta reformulació no és un simple gir expressiu, sinó que és conseqüència de la supressió del determinant prenominal en el sintagma proposat com a reemplaçant del castellanisme *demés* quan ocorre en el darrer terme d'una enumeració: la proposta ha passat de *i els parents tots* a *i Ø parents tots*, exemple, aquest darrer, que ja havia aparegut en la columna «Converses filològiques» el 12 de gener de 1920, amb una referència explícita a les «esqueles mortuòries». Al costat d'aquesta formulació, en l'obra de 1925 s'ofereix també l'alternativa general de recórrer a *tots altres*, la qual havia estat exemplificada en la columna de *La Publicitat* del 4 de març de 1924 a propòsit de la correcció d'una necrologia apareguda a la premsa, i la trobem també aplicada a l'enumeració típica dels textos mortuoris a partir de la cinquena edició, de 1930, de la *Gramàtica catalana* normativa, en la qual *i tots altres parents* conviu amb *i els parents tots*, de nou amb el determinant prenominal. Finalment, en la gramàtica

⁹ Suposem que és un lapsus per *altres qualssevol*.

pòstuma de 1956, la proposta se simplifica i s'especialitza: es fixa *tots altres* com a solució general per a substituir *i demés*, i sorgeix una fórmula específica com a reemplaçant de *i demés família* en les enumeracions típiques dels textos mortuoris, *i família tota*, definitivament sense determinant.

Si comparem les versions inicial i final de la proposta fabriana, és a dir, *i els parents tots* amb *i família tota*, que és, d'altra banda, la fórmula que s'ha acabat fixant, constatem que difereixen en dos aspectes. Un és lèxic i menys rellevant: en la primera, hi ocorre el nom individual *parent*, en plural, i no el nom col·lectiu *família*, en singular. L'altre és sintàctic i té més importància: en el SN *i els parents tots* hi ha un determinant en posició prenominal, que és el *que*, en principi, legitima la posposició del quantitatiu *tots* (§ 1); en canvi, en el SN *i família tota* el determinant ha desaparegut.

Tenint en compte el que hem vist que escriu Fabra en la conversa 53, quan declara que «Quant a l'expressió *i demés*, no és tampoc difícil d'evitar-la recorrent a diferents expressions que ens forneix la llengua antiga», convindrà que cerquem en aquesta els fonaments de la proposta i que vegem si poden fer llum sobre la variació esmentada.

4. L'ÚS DEL QUANTIFICADOR TOT EN POSICIÓ POSTNOMINAL EN CATALÀ ANTIC

A partir d'una cerca en el *Corpus Informatitzat del Català Antic* (CICA) de les quatre formes flexives *tot*, *tota*, *tots*, *totes*, incloses les variants gràfiques *totz*, *totas*, *tote*, *totta* i *tottes*, hem pogut constatar que, efectivament, en la llengua antiga aquest quantificador podia posposar-se al nucli nominal, encara que no en fos la ubicació més freqüent. Tanmateix, dos centenars llargs d'exemples procedents d'una gran diversitat d'obres testimonien la vigència, en la llengua medieval, de la construcció que analitzem, la qual comença a decaure en el segle XVI.

Apareix inicialment en el tipus de textos més antics que es conserven en llengua catalana, els administratius i els jurídics, inclosos els *Usatges de Barcelona*, els *Costums de Tortosa* i els *Furs de València*, i es documenta també en llibres de cort, que contenen fragments escrits en aquest mateix registre juridicoadministratiu. Tot seguit la trobem en obres religioses i morals, ja des de les *Vides de sants rosselloneses* i, més endavant, en Eiximenis i en Sant Vicent Ferrer, i també en obres historiogràfiques, inclòs el *Llibre dels fets*, de Jaume I, i les cròniques de Bernat Desclot i de Ramon Muntaner. Aquesta construcció es va fer un lloc en el model de llengua de la Cancelleria reial, alhora que va ser emprada pels grans autors clàssics medievals en les seues obres de creació literària, en prosa o en vers. Així, apareix en el *Llibre de Meravelles*, de Ramon Llull; en les poesies d'Ausiàs Marc; en el *Curial e Güelfa*; en el *Tirant lo Blanch*, de Joanot Martorell; en les *Proses mitològiques*, de Joan Roís de Corella, i en l'*Spill*, de Jaume Roig. Remarquem, pel que fa a l'origen geolectal de les atestacions, que ocorre en textos dels cinc grans dialectes de la llengua catalana.

La primera mostra de la construcció que analitzem és del darrer quart del segle XII i prové d'un text, amb trets occitanitzants, conegut com a *Abusos comesos a Lleida per Petrus de Lobeira*. En aquest exemple més antic (1), el quantificador universal apareix en la forma masculina singular, *tot*, d'acord amb el gènere i el nombre del substantiu precedent, *pont*, que és un nom individual amb un referent inanimat i porta com a determinant l'article definit *lo*, el qual li confereix valor referencial i l'habilita per a integrar-se en la construcció sintàctica com a complement directe; el SN en què ocorre es pot considerar semànticament equivalent a 'el pont sencer':

- (1) E-n avant la obra del pont era remasa, e fo fait acorder que tuit i donéssem; e per Petre de Lobeira remàs qui dis que compraria *lo pont tot*, e faria estars desús lai e-n la vila a son major deport, et dis que-y daria CCCC-morabatins. (*Medieval* 21, p. 91, 1175-1199, CICA)

Per a la primera meitat del segle XIII, els exemples encara són escassos, d'acord també amb la migradesa de textos d'aquest període, però les tres mostres recollides validen la genuïnitat de la construcció i la seua existència des de molt antic. Els fragments (2a, b) provenen d'una carta de franquesa mallorquina de 1248, mentre que (2c) està extret dels *Usatges de Barcelona*. En aquests exemples, el quantificador apareix en la forma flexiva masculina plural o femenina plural, d'acord amb la concordança que exigeixen els substantius *possessions*, *juýs* i *missions*, els quals tenen referents abstractes. En tots tres casos el nucli del SN és determinat per l'article definit.

- (2) a. *Les possessions totes* les quals en la ciutat e el regne aurets e posseyrets ajats franques e liures axí con aqueles aurets per cartes de nostra donatió. (*Illes XIII-25*, p. 117, 1248, CICA)
 b. *Los juýs tots* dels plets e dels crims jutjarà la cort ab los prohòmens de la ciutat. (*Illes XIII-25*, p. 119, 1248, CICA)
 c. Los marits poden reptar lurs mulers d'aulteri nelex per sospita [...]; si la mule[r] vençrà, retenga-la lo marit seu onradament, e emèn-li *les missions totes* que faran tots sos amics en aquel pleyt e en aquela batala. (*Usatges*, p. 127, 1a m. del s. XIII, CICA)

A partir de la segona meitat del segle XIII, coincidint amb l'increment del volum de textos en el corpus, les mostres ja són nombroses i es diversifiquen. Així, ja trobem, entre els nuclis dels sintagmes que participen d'aquesta estructura, substantius amb un referent personal, siguin noms individuals en plural (*hòmens*) (vg. els exemples de 12 més endavant), siguin noms col·lectius en singular (*pòbol*, *gent*), (3), els quals ens aproximen als exemples fabrians amb *parents* i *família*.

- (3) a. Mas cor la glesa de Déu no podia ésser senes rector, *lo pòbol tot* elec per pastor e per pare esperital Sen Gregori, ya fos so que él i contrastàs molt. (*Vides*, p. 293, 1275-1299, CICA)

- b. E quant venc l'endemà la host de Palerm exí ab lurs armes [...] e anaren per tota la Sicília [...] e feeren alciure tots los francès que hi trobaren e feeren jurar *la gent tota* dels castels e de les viles al comandament de Palerm. (Desclot, *Crònica* III, p. 73, fi del s. XIII, CICA)

D'altra banda, apareixen les primeres mostres en què el SN amb *tot* posposat constitueix el darrer terme d'una enumeració, com en la fórmula analitzada dels textos mortuoris, malgrat que els exemples majoritaris són els no coordinats. En aquests, hi ha sempre un determinant prenominal, ja sigui l'article definit (4a), el possessiu *llur* (4b), un demostratiu (4c) o el relatiu compost (4d).

- (4) a. Los quals *les paraules totes*, per orde, que d'ela avien ausides, li recomtaren. (*Vides*, p. 44, 1275-1299, CICA)
 b. Però és entés dels mariners que guaynen *lur loger tot*, si el leyn reman del viàgie per raon d'aquel aver. (*Costums*, p. 509, 1272, CICA)
 c. On per *aquestes coses totes*, lo dit Guillem de Munblanc fo jutgat. (*Alcoi*, f. 5r, 1263-1265, CICA)
 d. *Les quals coses totes* lo dit frare Jacme menysprehà. (*Pergamins* II, doc. 120, 1275-1299, CICA)

A partir d'aquí, durant els segles XIV i XV, la construcció amb *tot* posposat es documenta generosament en un bon esplet d'obres, i es confirma que la presència d'un determinant és molt sistemàtica en els sintagmes amb *tot* posposat que no tanquen una enumeració. Molt sovint la funció d'especificador hi és desenvolupada per l'article definit (5a), com en la col·locació *lo món tot* 'el món sencer', que prolifera durant el segle XV, però, com mostraven ja les dades del segle XIII, també pot dur-la a terme un demostratiu (5b), un possessiu (5c) —inclosos *nostre* i *vostre*, que en la llengua antiga funcionaven com a determinants— i el relatiu compost (5d).

- (5) a. E de ardiment se veu cascun dia que de poch home fa gran senyor, segons se lig de Alexandre, qui era poch home e per ardiment *lo món tot* senyorejà. (Martorell, *Tirant*, p. 770, 1490, CICA)
 b. E no solament ells, ans encara infinits altres, qui per lo cansament hagueren pus necessari dormir que vel·lar, passaren axí *aquella nit tota*, parlant o pensant. (*Curial*, p. 382, 1442-1458, CICA)
 c. Et veets encara aquesta gent de *vostra host tota*, que criden: «En Sicília, en Sicília!». (Muntaner, *Crònica*, f. 35rb, 1352, CICA)
 d. *Les quals galees totes*, sens altra armada, leugerament e dins breus dies, porien ésser justades per dar don a les gèns del dit senyor rey. (*Alfons* III, doc. 67, 1327-1335, CICA)

Tanmateix, *tot* posposat pot ocórrer en un SN sense especificador en dos contextos molt concrets: quan fa de complement d'una preposició (6) (cf. amb les locucions actuals *amb bona voluntat*, *a preu fet*, *de mala manera*, d'una banda, i *amb tota llibertat*, *a tot risc*, *de tot cor*, de l'altra) i quan va en aposició (7) (cf. amb el SN final d'una fórmula vocativa d'obertura com *Digníssimes autoritats*, *benvolguts col·legues*, *senyores i senyors*, *amics tots*).

- (6) a. E promés e covench *ab volentat tota* e fermament. (*Pergamins* IV, doc. 141, 1300, CICA)
- b. Qui logarà estiba de bótes *a viatge tot* o a temps sebut. (*Consolat*, p. 195, 1385, CICA)
- c. E si lo cel, qui nclòs Déu no abriga, [/] allunyat és *de corrupció tota*. (*Illes* XV-7, p. 267, 1486, CICA)
- (7) a. Vosaltres, senyors, qui sou frares e germans nostres, *membres tots* de un cors místich e de una república indivisible e inseparable. (*Epistolari* IIc, carta 37, 1450-1472, CICA)
- b. Se seguí una gran crueltat de Theodorich, qui's combaté ab son frare Theodobert, *reys tots* de França. (*Carbonell, Cròniques*, p. 208, 1547, CICA)
- c. Molts se són armats cavallers dins la ciutat y en la vegueria, y altres que, com he dit, són venguts a poblar-se de nou assí, *persones totes* de molta qualitat. (*Despuig, Col·loquis*, p. 127, 1557, CICA)

Pel que fa a les mostres en què la construcció amb *tot* posposat és el darrer terme d'una enumeració, constatem que hi sol aparèixer l'article, circumstància que ens atansa a la proposta inicial de Fabra: *i els parents tots* (§ 3). Efectivament, en vint de les vint-i-quatre que conté el CICA hi ha un determinant darrere de la conjunció;¹⁰ i fem notar que vuit provenen de la *Crònica* de Muntaner, citada sovint pel Mestre com a recurs d'autoritat.¹¹ Convé que distingim, però, entre les coordinacions binàries, les més freqüents en el corpus, i les enumeracions de tres membres o més, amb poques ocurrencies, tot i que són les més rellevants, perquè els esments als familiars en textos mortuoris formen enumeracions d'aquest segon tipus.

De coordinacions binàries n'hi ha divuit i en totes menys una, la més tardana, ja de principi del segle XVI, el SN que va darrere de la conjunció copulativa s'obre amb l'article o amb un altre determinant. Així, tenim: a (8), els exemples en què el SN de cloenda porta un article que precedeix immediatament el nom; a (9), les mostres amb el possessiu *llur* com a determinant, o bé amb un altre possessiu precedit de l'article, i a (10), els casos de combinació entre l'article i el quantificador indefinit *altre*, ja sigui prenominal (10a, c, d) o substantivat (10b). Pel que fa a l'exemple excepcional d'(11), l'omissió de l'article davant del substantiu *vida* s'hi pot haver vist afavorida per la coincidència de gènere i nombre amb el nom amb què es coordina, *mort*, així com per la forta imbricació semàntica d'aquests dos conceptes, que es poden percebre com una unitat.¹²

¹⁰ Deixem al marge del recompte les enumeracions en què la coordinació no es fa entre sintagmes nominals sinó preposicionals. Són tres i la presència de l'article hi és sistemàtica: «*ab les mans e ab lo cors tot*» (*Vides*, p. 421, fi del s. XIII, CICA), «*[de] [la] vila e de la universitat tota*» (*Paeria*, f. 28v, 1332-1333, CICA), «*al rey e a la companyia tota*» (*Curial*, p. 180, 1442-1458, CICA).

¹¹ La cerca «Muntaner» en la versió digital de les *Obres completes* de Pompeu Fabra en proporciona 54 esments, divuit dels quals a la *Gramàtica de la llengua catalana* de 1912, el primer text en què el Mestre exposa el significat de *demés* en la llengua antiga i en condemna l'ús contemporani interferit.

¹² «Mort i vida tot és u» escriu Lluís Maicas en el vers final de «Nit d'albes» (*Natures mortes* (1999); *apud* Pere Rosselló, *La poésie aux Baléares à la fin du millénaire*, *Revue d'études catalanes*, 2002, *numéro hors série*, p. 242). De fet, en l'*Spill de la vida religiosa*, la coordinació de *mort* i *vida*, en aquest

- (8) a. *La torre de Calahorra [...], e la vila tota.* (Jaume I, *Fets*, f. 166v, 1343, CICA)
- b. *Lo rey de València e ls sarraïns tots aquels qui habitaven en la vila.* (Jaume I, *Fets*, f. 120v, 1343, CICA)
- c. *La ciutat de Mallorca e la ylla tota.* (Muntaner, *Crònica*, f. 11vb, 1352, CICA)
- d. *Tota la villa et la host tota.* (Muntaner, *Crònica*, f. 32rb, 1352, CICA)
- e. *Ab sa cavalleria e la gent tota qui eren ab ell.* (Muntaner, *Crònica*, f. 38va, 1352, CICA)
- f. *Les naus et la vitayla tota.* (Muntaner, *Crònica*, f. 74rb, 1352, CICA)
- g. *Sos fills et les recenes totes.* (Muntaner, *Crònica*, f. 100rb, 1352, CICA)
- h. *Nostra Dona e los apòstols tots.* (Llull, *Meravelles I*, p. 171, 1367, CICA)
- i. *Los prelats de la Esgleya e ls ecclesiàstichs tots.* (Eiximenis, *Dotzè*, p. 270, 1385-1424, CICA)
- j. *Déu [...] y l poble tot seu.* (Fenollar, *Passi*, vers 1867, 1493, CICA)
- k. *Los murs e les torres totes de aquella.* (Carbonell, *Cròniques*, p. 200, 1547, CICA)
- (9) a. *Sos regnes e les sues terres totes.* (Muntaner, *Crònica*, f. 22va, 1352, CICA)
- b. *Ells e lurs coses totes.* (Eiximenis, *Dotzè*, p. 94, 1385-1424, CICA)
- (10) a. *Los fills del rey Karles et les altres recenes totes.* (Muntaner, *Crònica*, f. 100rb, 1352, CICA)
- b. *Aquest i los altres tots nomanats.* (Batle I, p. 36, 1364-1369, CICA)
- c. *Les dones qui en companyia sua eren, e les altres fembres totes.* (*Decameró*, p. 136, 1429, CICA)
- d. *Sa filla e les altres dones totes.* (Martorell, *Tirant*, p. 1502, 1490, CICA)
- (11) *La mort y vida tota.* (*Spill de la vida*, f. 29r, 1515, CICA)

Quant a les enumeracions integrades per tres termes o més, n'hem localitzades sis, que dividim en funció de la presència o no de determinant en el sintagma o els sintagmes que se situen entre el primer i el darrer. Presentem ara els quatre casos en què els termes medials van encapçalats per l'article. En tres ocasions (12), el SN final també porta aquest determinant. En l'exemple de (13), en canvi, l'article és present en tots els termes llevat del darrer, malgrat que aquest sigui una construcció amb *tot* posposat; cal dir, tanmateix, que la posició d'especificador no queda buida, sinó que l'ocupa el quantificador indefinit *altres*.

- (12) a. *La justícia, els juratz e ls hòmens totz e sengles d'aquells lochs.* (*Pergamins II*, doc. 112, 1275-1299, CICA)
- b. *La regina, els juzeus, els jutges, e ls autres totz.* (*Vides*, p. 119, fi del s. XIII, CICA)
- c. *Lo senyor rey d'Aragon e l senyor inffant e ls capdals tots.* (Muntaner, *Crònica*, f. 73ra, 1352, CICA)
- (13) *Tot lo dot e l'escreix e altres béns totz que aja.* (*Costums*, p. 288, 1272, CICA)

Sembla, per tant, que la presència de l'article en els sintagmes medials d'una enumeració n'afavoreix el manteniment en el darrer i que, en tot cas, se'n pot produir l'omissió si aquest s'obre amb el quantificador *altre*. Aquest fet no

ordre, ocorre en tres ocasions i en totes s'ha omès l'article davant del segon substantiu: «car *la mort y vida tota* està en mà sua» (f. 29r), «après de haver ymaginat lo tal acte de *la mort ho vida* ho de qualsevulla obra del Senyor» (f. 95v), «Aquell en mà del qual és *la vida e mort*, ésser y no ésser» (f. 99r). També n'hi ha una mostra en l'ordre invers, però, i en aquesta l'article no s'ha omès: «E que *la vida y la mort* està en mà sua» (f. 47r).

sorprèn si tenim en ment que, en la llengua antiga, *altre* podia combinar-se amb el quantificador universal *tot* tant amb la concurrència de l'article definit, {*tots los / totes les*} *altres* (14), com sense, *tots/totes altres* (15).

- (14) a. Los tutors deven demanar los deutes e *totz los altres béns e profitz* dels pubils. (*Costums*, p. 294, 1272, CICA)
- b. Los cavallers e ls barons qui ab él eren, e *totes les altres géns*, viuren que l príncep era reculit en la galea. (Descloit, *Crònica* IV, p. 51, fi del s. XIII, CICA)
- c. Cor la àguila vola pus alt que *totz los altres aucels*. (*Vides*, p. 57, 1275-1299, CICA)
- d. Per dar exempli a *tots los altres hòmens* del món. (Jaume I, *Fets*, f. 1v, 1343, CICA)
- e. Et tot aytal horde tench a *totes les altres viandes* que s'i donaren a menjar. (Muntaner, *Crònica*, f. 166ra, 1352, CICA)
- (15) a. Déu e l'esperit d'om qí ja sempre durarà, e *totes altres coses* temporals periran. (*Homilies*, p. 117, fi del s. XIII, CICA)
- b. Bé sabetz que vosaltres avetz virgenitat, que és vertut e regina de *totes altres vertutz*. (*Vides*, p. 57, 1275-1299, CICA)
- c. En la Ribera de Jènova e en Romania e en *tots altres lochs* lurs. (Alfons III, doc. 50, 1327-1335, CICA)
- d. En aquest fur enadí lo senyor rey que sia entés en *tots altres matrimonis* que s fassen entre altres persones. (Jaume I, *Furs*, R. 77, f. 30, 1300-1349, CICA)
- e. Mas axí con Barchinona és la pus noble ciutat et la mellor que l senyor rey d'Aragó haja, axí passà la festa e ls jochs de *totes altres ciutats*. (Muntaner, *Crònica*, f. 19rb, 1352, CICA)

Finalment, queden dues mostres de la construcció amb *tot* posposat en enumeracions de tres termes o més amb omisió de l'article en els medials. Són aquestes les que presenten una major proximitat estructural amb la fórmula dels textos mortuoris que Fabra volia corregir («Als seus pares, germans i demés parents, els donem el nostre més sentit condol...», § 3), la qual està integrada també per més de dos termes, el primer amb article i el medial o els medials, sense.

L'exemple de (16) és una enumeració de sis termes. El primer, com d'habitud, va encapçalat per l'article, que hi concorda en gènere i nombre: «*los castells*». En els quatre següents, els medials, l'article s'omet: «*viles, alqueries, torres, mases*». En el darrer, el nucli no va precedit d'especificador, però sí seguit de dos indefinits, *qualsquesien* 'qualssevol' i *altres*; aquest darrer, com es veu a (17), tenia la propietat de poder-se posposar al nom, talment com *tots*.

- (16) En *tots los castells, viles, alqueries, torres, mases e lochs qualsque sien altres tots*. (Jaume I, *Furs*, R. 2, f. 5, 1300-1349, CICA)
- (17) a. Estan en lochs del senyor rey e *en lochs altres* qualssevulla e han cartes de deutes. (Alfons III, doc. 81, 1327-1335, CICA)
- b. Que hom anàs als lochs on estan del dit bisbe, e encara *als lochs altres* on hom que aquels tornen. (*Paeria*, f. 78r, 1332-1333, CICA)
- c. E en special fossen nodrits e conservats, fora la ciutat, en muntanyes o *en lochs altres*, devots hermitans o persones en solitud sirvents a Déu. (Eiximenis, *Dotzè*, p. 18, 1385-1424, CICA)

Al seu torn, la mostra de (18) és una enumeració de tres termes, precedida per l'article i pel participi de *dir* amb valor anafòric, ambdós en la forma masculina plural, malgrat que els termes inicial i medial de l'enumeració són masculins singulars, fet que mostra que la concordança de nombre abasta el conjunt de l'enumeració, entesa com una pluralitat: «*los dits* diputat, veguer e altres tots». El terme final té com a nucli l'indefinit *altres* substantivat, com hem vist que s'esdevenia a (10b) i a (12b), aquest cop, però, no precedit per l'article. De fet, un exemple com aquest es pot interpretar com la inversió de la construcció amb *tots altres* que Fabra propugnava com a solució general per a substituir *demés* no precedit d'article (§ 3).

(18) *Los dits diputat, veguer e altres tots.* (Generalitat I, p. 96a, 1422-1449, CICA)

Sembla, per tant, que l'omissió de l'article en els termes medials de l'enumeració provoca o, si més no, afavoreix que aquest s'ometi també en l'últim, encara que contingui el quantificador universal *tot* posposat, de la mateixa manera que hem vist que és possible prescindir-ne quan el SN fa de complement d'una preposició o bé es troba en aposició. Podem pensar que la reformulació de la proposta fabriana, que passa de «...fills, néts, germans i *els parents tots*...», en la *Gramàtica catalana* de 1918, a «fills, germans, cosins i *parents tots*», en la columna de les «Converses filològiques» de 12 de gener de 1920 (§ 3), és coherent amb la tendència del català antic d'ometre l'article de la construcció amb *tot* posposat quan aquesta és el darrer terme d'una enumeració i els medials han experimentat la mateixa pèrdua. Tanmateix, no podem obviar que, en els exemples medievals, el sintagma que tanca l'enumeració conté l'indefinit *altre*, ja sigui postnominal, ja sigui substantivat, i això diríem que en dificulta l'equiparació plena amb l'estructura *i parents tots* o *i família tota* proposada per Fabra.

5. LA CONSOLIDACIÓ DE *I FAMÍLIA TOTA* COM A FÓRMULA FIXADA EN TEXTOS MORTUORIS

Per valorar la consolidació de la proposta fabriana, hem cercat en el *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana* (CTILC) la col·locació *família tota*, i també *parents tots*, *demés família* i *demés parents*, amb l'objectiu de resseguir-ne l'evolució cronològica. El nombre d'ocurrències que n'hem obtingut en cada cas figura a la taula 2.

CTILC	Textos mortuoris	Altres textos	Usos metalingüístics	TOTAL
<i>família tota</i>	17	8	4	29
<i>parents tots</i>	7	-	1	8
<i>demés família</i>	11	8	1	20
<i>demés parents</i>	10	8	-	18

TAULA 2. Ocurrences en el CTILC de les col·locacions *família tota*, *parents tots*, *demés família* i *demés parents*, distribuïdes per tipus.

Els usos metalingüístics esmentats a la taula 2 provenen de la *Gramàtica catalana* de Fabra de 1956 i de la *Gramàtica de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans, publicada el 2016, i ja n'hem fet esment en apartats anteriors (§§ 1 i 3). Sota l'etiqueta «altres textos» hem aplegat totes aquelles mostres que no procedeixen d'un text mortuori i que, per tant, queden fora del nostre interès directe: s'hi agrupen, sobretot, exemples d'obres literàries i de textos il·literaris de l'àmbit de les ciències socials i de la religió, als quals s'afegeixen ocurrencies de textos periodístics i fins alguna mostra esporàdica de caràcter epistolar; òbviament, això no vol dir que per a cadascuna de les quatre cerques hi hagi exemples de tots aquests tipus.

Les primeres mostres en el CTILC de la col·locació *família tota* provenen d'obres literàries i entronquen amb els usos de la construcció amb *tot* posposat que hem obtingut del CICA.¹³ Totes les mostres de (19) són anteriors a la primera atestació d'aquesta fórmula en un text mortuori i són prèvies també a la publicació de la *Gramàtica catalana* de Fabra de 1918. Remarquem la presència constant en tots els exemples, en la posició d'especificador, de l'article o d'un altre determinant, com el possessiu àton *ma*: és l'esperable i concorda amb els resultats del buidatge del CICA (§ 4), atès que la construcció amb *tot* posposat en cap cas no està integrada en una enumeració de sintagmes nominals.

- (19) a. Matador de mon cusí, y de *ma família tota* enemich encarnissat. (Víctor Balaguer, *Don Joan de Serrallonga*, 1868, CTILC)
 b. Ell faltava y trahía hipòcritament á la seva dòna, á *la família tota*! (Narcís Oller, *La febre d'or* III, 1892, CTILC)
 c. Basti ara dir que per aquells fou coneguda y distingida *la família tota* a la que la pública veu aplicà'l nom infamant de *modernista*. (Eugeni d'Ors, *Març i abril*, 1907, CTILC)
 d. Rafel, ja estudiant de segon any de llatí, orgull de la Escola Pia, honra de *la família tota* y esperança de la patria. (Narcís Oller, *Al llapis y a la ploma*, 1918, CTILC)

Entrant en les mostres del CTILC que provenen de textos mortuoris, les quals corresponen sempre a esqueles aparegudes a la premsa, a la taula 3 n'especifiquem els anys de la primera i de la darrera ocurrencia, així com la distribució dels exemples en tres períodes: de l'inici del corpus (1832) a la publicació de la *Gramàtica catalana* de Fabra de 1918; d'aquesta fita fins a l'esclat de la guerra del 1936 al 1939, i de la fi del franquisme a l'actualitat. Entre els dos darrers períodes hi ha el buit del conflicte bèl·lic i de la dictadura, sense cap ocurrencia.

¹³ Agraeixo a un dels revisors anònims que m'hagi proporcionat les dades del buidatge de les quatre col·locacions en el *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Modern* (CIGCMOD), que abraça de 1601 a 1832 i cobreix, doncs, el lapse temporal entre el CICA i el CTILC: no hi ha ocurrencies ni de *parents tots* ni de *família tota*; sí que n'hi ha dues de *demés parents*, en un text epistolar i en un de teatral, ambdós del segle XVII, i tres de *demés família*, en textos administratius del segle XVIII i del primer terç del segle XIX; no hi ha mostres procedents de textos mortuoris.

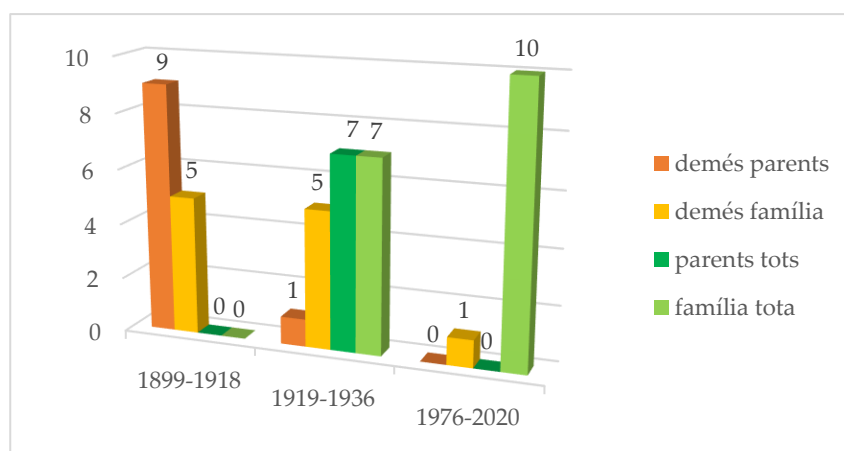
Textos mortuoris	Primera ocurrència	Darrera ocurrència	1832-1918	1919-1936	...	1976-2020	TOTAL
<i>família tota</i>	1921	2020	0	7 (35 %)		10 (90,9 %)	17
<i>parents tots</i>	1921	1931	0	7 (35 %)		0	7
<i>demés família</i>	1899	1978	5 (35,7 %)	5 (25 %)		1 (9,1 %)	11
<i>demés parents</i>	1899	1926	9 (64,3 %)	1 (5 %)		0	10

TAULA 3. Distribució cronològica de les ocurrències en el CTILC de les col·locacions *família tota*, *parents tots*, *demés família* i *demés parents* en textos mortuoris.

Observem, en primer lloc, que *demés parents* (20a) i *demés família* (20b) apareixen des de 1899, mentre que la irrupció de *parents tots* (20c) i *família tota* (20d) és de 1921, posterior, doncs, a la publicació de la proposta fabriana en la *Gramàtica catalana* de 1918 i a la seua divulgació des de les pàgines de *La Publicitat*, el 12 de gener de 1920, en la columna «Converses filològiques». Cridem l'atenció sobre el fet que, de les vint-i-quatre esqueles que contenen la construcció amb *tot* posposat, només la mostra de (20d), de 1921, obre el SN amb l'article: les altres vint-i-tres no duen determinant, com s'esdevé ja a (20c), també de 1921, i en els exemples més tardans de (21), fins i tot en el cas —infreqüent— de coordinació binària (21b). En totes les mostres, l'estructura que conté el quantificador *tot* està integrada en una enumeració (vg. també els exemples de 22 més endavant), habitualment com a terme final darrere de la conjunció copulativa i precedit per sintagmes medials sense determinant (21a). Esporàdicament, en comptes de cloure l'enumeració n'és un terme medial més (20d), circumstància que pot no privar-lo d'anar darrere de la conjunció copulativa (20c).

- (20) a. Son viudo don [...], fills, mare y germans; sogre y cunyats; oncles, tías, nebots, cosíns, *demés parents* y la rahó social [...], participan als seus amichs y coneguts tan dolorosa pèrdua pera que encomanin á Deu la sua ánima. (*La Veu de Catalunya*, núm. 347, Barcelona, 1899, CTILC)
- b. Al afligit viudo y á la *demés família* fem present en aquets tristos instants, la part sincera que preném en son dolor. (*La Veu de Catalunya*, núm. 347, Barcelona, 1899, CTILC)
- c. Els seus aflagits germans [...] i [...], germana política [...], tia, cosins, cosins polítics i *parents tots* i la raó social [...], en participar als amics i coneguts tan irreparable pèrdua, els supliquen que li tributin un record en llurs oracions. (*La Veu de Catalunya*, núm. 7.738, Barcelona, 1921, CTILC)
- d. Els seus aflagits pares, germans, germans polítics, don [...], don [...] i don [...], oncles, nebots, cosins, la *família tota* i amics, en assabentar els coneguts de la trista nova, els demanen una oració per l'ànima del difunt. (*La Veu de Catalunya*, núm. 7.738, Barcelona, 1921, CTILC)
- (21) a. La seva desconsolada mare [...], parastre [...], germans [...], germans polítics [...], oncles (presents i absents), oncles antenats, nebots, cosins i *parents tots*, en recordar a llurs amics i coneguts tan dolorosa pèrdua, els pregunten un record en llurs oracions. (*La Publicitat*, núm. 15.920, Barcelona, 1925, CTILC)
- b. Rebin els fills i *família tota* de la finada l'expressió del nostre sincer condol. (*La Publicitat*, núm. 17.098, Barcelona, 1929, CTILC)

L'inici de la difusió de les fórmules amb *tot* posposat no és, però, l'única novetat que porten els anys vint i trenta, sinó que hi ha un aspecte lèxic que es capgira: l'alternança entre el nom individual *parent*, en plural, inicialment dominant, i el nom col·lectiu *família*, en singular, es resol a favor del darrer. Aquest és un aspecte que va més enllà de la proposta fabriana —exemplificada amb *(els) parents tots* fins que, en la gramàtica pòstuma, se'n produeix la substitució per *família tota* (§ 3)— i mereixeria una indagació a part. El gràfic 1 reflecteix el canvi lèxic esmentat, alhora que mostra el retrocés fins a la desaparició de les formes interferides amb *demés* —columnes de color taronja fosc i taronja clar— enfront de la penetració de la solució fabriana amb *tot* posposat i el triomf en solitari de *família tota* —columnes de color verd fosc i verd clar.

GRÀFIC 1. Distribució de les ocurrences en el CTILC de les fórmules amb *demés* i amb *tot* posposat en textos mortuoris (1899-2020).

El que és rellevant per als nostres objectius és que el buidatge del CTILC reflecteix com, restaurada la democràcia, la publicació d'esqueles amb la fórmula interferida és residual —n'hi ha un sol cas de 1978— davant de la solució hegemònica *i família tota*, la que Fabra havia establert definitivament en la *Gramàtica catalana* de 1956 «com a reemplaçant de *i demés família*» (§ 3). Val a dir que se'n detecta l'ús tant en la premsa amb vocació nacional (22a) com en la premsa de proximitat (22b-d), circumstància que és un indicador més de l'èxit que ha assolit.

- (22) a. Els seus afligits: Fills, [...] i [...]; filla política, [...]; néts, [...], [...] i [...]; germana, [...]; germans polítics, nebots *i família tota*, els preguen un record en les seves oracions. (*Avui*, núm. 1, Barcelona, 1976, CTILC)
- b. La seva esposa, [...]; filla, [...]; fills polítics, néts, besnéts, nebots, cosins *i família tota* i les raons socials [...], en participar-vos tan sentida pèrdua, us preguen que el recordeu en les vostres oracions. (*El 9 Nou. Publicació independent de les comarques d'Osona i del Ripollès*, núm. 299, Vic, 1982, CTILC)
- c. Els seus germans, cunyats, nebots *i família tota* us inviten al funeral. (*Punt Diari*, núm. 2.632, Girona, 1987, CTILC)
- d. Els seus fills, [...], [...] i [...]; fills polítics, [...] i [...]; net, [...]; cunyats, [...] i [...]; neboda, [...], cosins, *família tota* i la raó social [...] us agraïxen les mostres de

condolença rebudes i us demanen una oració pel seu repòs etern. (*Segre*, núm. 13.982, Lleida, 2020, CTILC)

Una altra prova de la fixació reeixida de la construcció proposada per Fabra com a fórmula de tancament de les enumeracions de familiars pròpies dels textos mortuoris és que hi ha hagut escriptors que l'han incorporada en algun dels seus textos de creació com a recurs expressiu per a provocar un determinat efecte en el lector, dins un joc literari que és possible justament perquè l'autor sap que qui el llegeixi identificarà la fórmula *i família tota* i el que representa. De fet, aquest ha estat el nostre punt de partida, quan ens hem interrogat sobre les paraules d'uns recordatoris que havien fet encantar la protagonista de *País íntim*, de Maria Barbal (§ 1), i és també el nostre punt d'arribada, quan les retrobem a *L'ombra de l'eunuc*, de Jaume Cabré, en una esquela peculiar que, malgrat les excentricitats que conté, és percebuda com a tal perquè està bastida damunt de les expressions estereotipades que, com *família tota*, defineixen aquest tipus de text (23).

- (23) Donya Amèlia Eroles, vídua d'Anton Gensana, ha entrat a la Pau del Senyor després d'haver aguantat un marit esquerp i amargat [...]; Donya Amèlia, la mamà Amèlia, l'àvia Amèlia, la Benamada, la de la Dolça Mirada, [...] que va morir com un llumet sense oli, una matinada de novembre, envoltada pel seu fill adoptiu, el seu fill biològic, la seva nora i l'absència escandalosa del seu únic nét [...], ha mort a l'edat de vuitanta-cinc anys confortada amb els Sants Sagraments i la Benedicció Apostòlica. Els seus estimats fills, Pere el Fugitiu i Maria la Callada; Maurici Sense Terra; nét, Simó l'Apòstata *i família tota*, us pregunuen un record en les seves oracions. (Jaume Cabré, *L'ombra de l'eunuc*, 1996, CTILC)

6. CONCLUSIONS

La col·locació *i família tota* és avui una fórmula fixada característica de les esqueles i dels textos mortuoris en general. Tanmateix, si retrocedim poc més d'un segle, no és aquesta la que hi trobem emprada, sinó la fórmula interferida *i demés parents* o *i demés família*, calc de la castellana *y demás parientes* o *y demás familia* (§ 2). Va ser Pompeu Fabra qui, en la seua tasca de depuració de l'idioma, va proposar la construcció amb *tot* posposat per a reemplaçar-la. Certament, la seua proposta ha assolit un èxit rotund: el buidatge del CTILC prou que ho evidencia (§ 5).

Ara bé, hi ha una circumstància que converteix aquesta història d'èxit en especialment interessant. I és que la formulació fabriana, la qual se sustentava en els recursos lingüístics del català antic per a expressar nocions com '(tota) la resta', '(tots) els altres', '(tot) sencer' o '(tots) en ple', va prendre inicialment la forma *i els parents tots*, que apareix per primer cop en la *Gramàtica catalana* de 1918 i es manté en totes les edicions d'aquesta obra, inclosa la setena de 1933, que s'ha considerat el receptacle de la doctrina gramatical de l'Institut d'Estudis Catalans fins a la publicació de la GIEC, el 2016. Paral·lelament, però, Fabra mateix difonia una variant de la seua proposta amb omissió de l'article, *i parents tots*, a través de la columna «Converses filològiques» (1919-1928), inserida a *La Publicitat*, i també

mitjançant l'obra divulgativa *Les principals faltes de gramàtica (Manera d'evitar-les)* (1925). A la fi, en la gramàtica pòstuma de 1956, la fórmula va reaparèixer com a *i família tota*, amb substitució del nom individual *parent*, en plural, pel nom col·lectiu *família*, en singular, i ja definitivament sense article (§ 3).

La gramaticalitat d'aquesta darrera formulació no és, d'antuvi, evident. Així, a la GIEC (§ 16.1) es remarca que la posició que ocupen els determinants i els quantificadors és la d'especificador prenominal, tot i que n'hi ha alguns que poden admetre la posició postnominal «si el sintagma ja conté un altre determinant o quantificador: *la família tota, uns litres més, la feina aquella*» (§ 1). Certament, no resulten gramaticals enunciats com *Hem omplert el dipòsit amb *(uns) litres més* ni *Hem llençat papers, trastes vells i *(la) butaca aquella*. Ho és, en canvi, *Els seus afligits pares, espòs i ?(la) família tota agraïxen les mostres de condol rebudes?* No deu pas ser aquesta omisió una interferència subtil provocada pel comportament de *demás* en la fórmula que es pretenia corregir? No oblidem que en castellà es prescindeix de l'article davant d'aquest indefinit «en las enumeraciones de elementos que comparten alguna propiedad, como en *su esposa, sus hijos y demás familia*» (NGLE: § 13.10x).

El buidatge del CICA, a la recerca del funcionament de la construcció amb *tot* posposat en el català medieval, ens ha aportat algunes clàries sobre aquest aspecte (§ 4). El primer que hem pogut constatar és que la presència d'un determinant prenominal, sigui aquest un article, un possessiu, un demostratiu o el relatiu compost, és la solució aclaparadorament dominant des del punt de vista quantitatiu en els dos centenars llargs d'exemples que n'hem aplegat: «e feeren jurar *la gent tota* dels castels e de les viles», «és entés dels mariners que guaynen *lur loger tot*», «passaren axí *aquella nit tota*, parlant o pensant», «*Les quals coses totes* lo dit frare Jacme menysprehà». Ara bé, l'anàlisi qualitativa de les dades ens ha permès d'aïllar tres contextos en els quals s'observen casos de manca del determinant en la construcció amb *tot* posposat. Així, pot prescindir-se'n quan el SN fa de complement d'una preposició: «covench *ab volentat tota*», «qui logarà estiba de bótes *a viatge tot*», «allunyat *de corrupció tota*». L'omisió del determinant també és possible quan el SN va en aposició: «sou frares e germans nostres, *membres tots* de un cors místich», «Theodorich, qui·s combaté ab son frare Theodobert, *reys tots* de França», «y altres que, com he dit, són venguts a poblar-se de nou assí, *persones totes* de molta calitat». I, encara, sota determinades circumstàncies, les enumeracions poden contenir com a darrer terme un SN amb *tot* posposat que no vagi encapçalat per un determinant. Aquest és el supòsit amb implicacions directes per a la proposta que ens ocupa.

Pel que fa a aquest darrer context, els exemples obtinguts permeten aïllar tres patrons de comportament. El primer correspon a les coordinacions binàries, en les quals l'article del SN final es manté pràcticament sempre (disset casos de divuit): «ab *sa cavalleria e la gent tota* qui eren ab ell» (però: «*la mort y vida tota*»). El segon patró es dona en aquelles enumeracions de tres termes o més en què el medial o els medials duen article, circumstància que sol provocar que aquest es

mantingui també en el terme final (tres casos de quatre): «*la justícia, els juratz e·ls hòmens totz*» (però: «*tot lo dot e l'escreix e altres béns totz que aja*», amb el quantificador indefinit *altres* en posició d'especificador nominal). El tercer patró coincideix amb el de les enumeracions característiques dels textos mortuoris, en què se succeeixen tres o més termes, el primer precedit per l'article, però no així el medial o els medials. En aquestes condicions, sembla que l'article s'omet també en el SN de cloenda, per molt que contingui la construcció de *tot* posposat, o si més no això és el que suggereixen els dos exemples que n'hem trobat: «en tots *los castells, viles, alqueries, torres, mases e lochs qualsque sien altres tots*», «*los dits deputat, veguer e altres tots*». No podem obviar, tanmateix, que el terme final d'aquestes enumeracions no sembla equiparable plenament a *i família tota*, en el sentit que hi ocorre l'indefinit *altre*, encara que no es trobi en la posició d'especificador nominal, sinó que, en el primer cas, es posposi al nom i als modificadors que el segueixen i, en el segon, es presenti substantivat.

Pompeu Fabra, doncs, va recórrer a una construcció de la llengua catalana medieval per crear un recurs expressiu que substituís la fórmula interferida *i demés família* o *i demés parents* amb què es cloïen les enumeracions de familiars típiques de les esqueles mortuòries. La proposta, que al llarg dels anys vint i trenta era vacil·lant entre *i els parents tots* —en la gramàtica normativa— i *i parents tots* —en els textos de divulgació—, i convivia amb alternatives construccionals com *i tots altres parents* —tant en una font com en les altres—, va trasmutar-se en *i família tota*, finalment sense article, en la *Gramàtica catalana* de 1956, mancada de caràcter normatiu, i és aquesta col·locació la que ha fet fortuna. Sembla —ho diem amb la prudència deguda, per la migradesa i les peculiaritats dels exemples antics que segueixen aquest patró— que l'opció per la qual es va decantar a la fi el Mestre, en què manca l'article, podria concordar amb la tendència del català antic d'ometre el determinant de la construcció amb *tot* posposat quan aquesta clou una enumeració i el terme o els termes medials que la precedeixen no en duen.

BIBLIOGRAFIA

Fonts documentals

CICA = Torruella Casañas, Joan, Pérez-Saldanya, Manuel & Martines Peres, Josep (dirs.), *Corpus informatitzat del català antic* (CICA), Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona. Disponible a: <<http://cica.cat/>> [Consulta: 22/04/2024].

CTILC = Rafel i Fontanals, Joaquim (dir.), *Corpus textual informatitzat de la llengua catalana* (CTILC), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Disponible a: <<https://ctilc.iec.cat/scripts/>> [Consulta: 15/03/2024].

Referències bibliogràfiques

- ARCA = Biblioteca de Catalunya, *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues*. Disponible en: <https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/inicio/inicio.do> [Consulta: 27/03/2024].
- Ballot i Torres, Josep Pau (1987), *Gramatica y apología de la lengua cathalana*, a cura de Mila Segarra, Barcelona, Alta Fulla.
- Bofarull y Brocá, Antoni de (1864), *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana*, Barcelona, El Plus Ultra.
- Bofarull y Brocá, Antoni de & Blanch y Cortada, Adolf (1867), *Gramática de la lengua catalana*, Barcelona, Espasa.
- DCVB = Alcover Sureda, Antoni Maria & Moll i Casanovas, Francesc de Borja (1993 [1930-1962]), *Diccionari català-valencià-balear*, Palma, Moll.
- DGLC = Fabra, Pompeu (1932), *Diccionari general de la llengua catalana*, Barcelona, Llibreria Catalonia.
- DPD = Real Academia Española & Asociación de Academias de la Lengua Española. *Diccionario panhispánico de dudas* (DPD). Disponible a: <<https://www.rae.es/dpd/demás>>, 2a ed. [Consulta: 03/04/2024].
- Fabra i Poch, Pompeu (1903), «La representació de la l palatal en català», *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, I, 562-569. Citem d'OCPF, III, 85-94.
- Fabra i Poch, Pompeu (1904), *Tractat de ortografia catalana*, Barcelona, L'Avenç. Citem d'OCPF, IV, 69-171.
- Fabra i Poch, Pompeu (1912), *Gramática de la lengua catalana*, Barcelona, L'Avenç. Citem d'OCPF, I, 443-946.
- Fabra i Poch, Pompeu (1918), *Gramàtica catalana*, Barcelona, IEC.
- Fabra i Poch, Pompeu (1919 [1918]), *Gramàtica catalana*, Barcelona, IEC, 2a ed.
- Fabra i Poch, Pompeu (1922 [1918]), *Gramàtica catalana*, Barcelona, IEC, 3a ed.
- Fabra i Poch, Pompeu (1926 [1918]), *Gramàtica catalana*, Barcelona, IEC, 4a ed.
- Fabra i Poch, Pompeu (1930 [1918]), *Gramàtica catalana*, Barcelona, IEC, 5a ed.
- Fabra i Poch, Pompeu (1931 [1918]), *Gramàtica catalana*, Barcelona, IEC, 6a ed.
- Fabra i Poch, Pompeu (1933 [1918]), *Gramàtica catalana*, Barcelona, IEC, 7a ed.
- Fabra i Poch, Pompeu (1925), *Les principals faltes de gramàtica (Manera d'evitar-les)*, Barcelona, Barcino. Citem d'OCPF, IV, 747-790.
- Fabra i Poch, Pompeu (1946), *Gramàtica catalana*, París, Ed. de Cultura Catalana. Citem d'OCPF, VI, 837-932.
- Fabra i Poch, Pompeu (1956), *Gramàtica catalana*, Barcelona, Teide. Citem d'OCPF, VI, 471-835.
- Fabra i Poch, Pompeu (1919-1928), «Converses filològiques», *La Publicitat*. Citem d'OCPF, VII, 133-947.
- Institut d'Estudis Catalans (2016), *Gramàtica de la llengua catalana*, Barcelona, IEC. Disponible a: <<https://giec.iec.cat/inici>> [Consulta: 27/03/2024].
- Martines Peres, Josep & Martínez-Martínez, Caterina (2024), «La norma i el canvi lexicosemàntic: el cas de *desenvolupar*», *Caplletra*, 76, 299-337.
- NGLE = Real Academia Española, *Nueva gramática de la lengua española*. Disponible a: <<https://www.rae.es/gramática/>> [Consulta: 03/04/2024].
- OCPF = Fabra i Poch, Pompeu, *Obres completes*, a cura de Jordi Mir & Joan Solà. Disponible a: <<https://ocpf.iec.cat/ocpf.cgi>> [Consulta: 28/03/2024].

Rico Busquets, Albert & Solà Cortassa, Joan (1995), *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*, València, Universitat de València.

© Mar Massanell i Messalles, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [llicència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).